

Franssen reeds in het drukkersmerk van Van Doesborch, dat dan ook op de omslag van het boek prijkt. Vanaf ca. 1507 voert hij 'Vrou Avontuere' als zijn logo op: vrouwe Fortuna zetelt tussen de personages Geluk en Ongeluk en de afbeelding wordt vergezeld van de spreuk (in Grieks of Latijn) 'Ken U zelf'. Van Doesborch was, aldus Franssen, een groot voorstander van rationele zelfkennis, die het individu voor grote emotionele schokken van het noodlot zou kunnen behoeden. Een welhaast calvinistische geest van hard werken en discipline ziet Franssen zonder probleem doorklinken in alle volkstaalteksten van deze Antwerpenaar (*Die destructie van Troyen, Van Floris ende Blanchevloer, Mariken van Nieumeghen, Historie van de ridder metter Swane* inclus), die bovendien dan met name oog had voor de problemen waarmee de mannelijke patriciër uit deze stad geconfronteerd werd: namelijk met overspelige vrouwen en lastige pubers. Het moderne kerngezin in wording diende gesticht te worden door Van Doesborchs boekjes om zo de sociale en economische problemen in de vroeg-moderne stad het hoofd te kunnen bieden. 'Hoewel het object per tekst enigszins verschilt, is de doelstelling van de teksten in principe gelijk', zo stelt de auteur aan het slot (183). Van Doesborch was zijns inziens dan ook een Eisensteinsiaanse *agent of change* binnen de sociale elite van Antwerpen. Paradoxaal genoeg is Van Doesborch van berekenende zakenman (in deel II) hier verworpen tot het geweten van de Antwerpse maatschappij, die met zijn compilatieteksten en middeleeuwse volksverhalen, overgenomen kronieken en Engelse vertalingen het paradijs van Venus op aarde probeerde af te houden. Het derde deel van Franssens' boeiende en belangrijke boek heeft naar mijn idee te veel klokken van het huidige onderzoek naar familie, gezin en vroeg-moderne stad horen luiden en de kennelijk welluidende (verkoop-)klepel van Jan van Doesborch te veelklinkend willen maken.

K. Tilmans

A. F. Mellink, *Documenta Anabaptistica Neerlandica. Amsterdam (1531-1536)*, V (Leiden: E. J. Brill, 1985, 306 blz., ISBN 90 04 07509 7); I. B. Horst, ed., *The Dutch Dissenters. A critical companion to their history and ideas. With a bibliographical survey of recent research pertaining to the early reformation in the Netherlands* (Kerkhistorische bijdragen XIII; Leiden: E. J. Brill, 1986, vi + 233 blz., f96,-, ISBN 90 04 07454 6); G. Morsink, *Joannes Anastasius Veluanus. Jan Gerritsz. Versteghe. Levensloop en ontwikkelingsgang*, (Dissertatie VU Amsterdam; Kampen: Kok, 1986, xv + 267 blz., f49,90, ISBN 90 242 2214 1).

Het gevelde vonnis over de uit IJsselmuiden afkomstige wederdoper Jacob van Campen in 1535 maakt duidelijk dat de zestiende eeuw geen tijdperk van tolerantie, wederzijds godsdienstig begrip, dialoog of oecumene was. Jacob had volgens het vonnis velen verleid tot de ketterij van het anabaptisme en derhalve moest hij plaats nemen in Amsterdam op een stoel met een mijter op zijn hoofd, met afgesneden tong en met een afgehouden rechterhand waarmee hij de wederdoop had gepraktiseerd —, om vervolgens te worden onthoofd. Jacob is een zestiende-eeuwse variant van het donatisme dat zich ten tijde van Augustinus manifesteerde. De wederdopers in de zestiende eeuw gingen ook in de Nederlanden overtot gemeentevorming. De talrijke volgelingen van Jacob van Campen en de vele nieuwe kerken die in de loop van de zestiende eeuw in geheel Europa zijn ontstaan, de grote religieuze anarchie en pluriformiteit, de vele heterodoxe figuren en de reductie van de katholieke kerk rechtvaardigen de term breukvlak voor de kerkgeschiedenis van de zestiende eeuw. In de Lage Landen was de godsdienstige

ontwikkeling anders dan elders in Europa. In de Nederlanden waren in het begin geen reformatoren van eigen bodem die een nieuwe kerk hebben gesticht. Ten tweede konden de ketterse figuren niet rekenen op de steun van Karel V en Filips II. De doopsgezinde en later ook de calvinistische gemeentes groeiden tegen de verdrukking in. Een lutherse of anglicaanse staatskerk, een theocratie naar Geneefs model of een Zwitserse stadsreformatie konden hier niet ontstaan. Opstand en reformatie leidden tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, met een geprivilegieerde hervormde kerk. Dankzij de 'getempered vrijheid' was er betrekkelijk veel ruimte voor de overige varianten van het christendom.

Over die verschillende reformaties wordt veel gepubliceerd; er verschijnen vele bronnenuitgaven en tal van studies gewijd aan een hervormer, een secte of de opkomst en consolidering van het calvinisme in een bepaalde stad (Rotterdam, Haarlem en Kampen) of een bepaalde regio. Uit al die verschillende studies van de afgelopen jaren — met als onbetwistbare hoogtepunten de proefschriften van Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (1990) en Guido Marnef, *Antwerpen in reformatietijd* (niet uitgegeven proefschrift, Leuven 1991) — blijkt dat vroegere simplistische voorstellingen en schema's niet houdbaar zijn. Over continuïteit en discontinuïteit tussen middeleeuwen en reformatie wordt nu anders gedacht, de samenwerking tussen staat en calvinisten was per gebied zeer verschillend, de protestantiseringstheorie van Geyl en Rogier is achterhaald, de groei van het calvinisme verschilde van plaats tot plaats, de door Duke gememoreerde chronologische drietraps-raket van lutheranen-anabaptisten-calvinisten blijkt een fictie te zijn en begrippen als grote reformatie versus kleine reformatie (Van Gelder), nationaal-gereformeerden, sacramentariërs en zwinglianen, blijken geen wetenschappelijke pasmuut te zijn.

Enkele boeken uit die grote massa tonen die ontwikkelingen deels aan en — gelet op de kloof tussen het jaar van verschijnen en de publikatie van deze recensie — maken zij tevens duidelijk dat de zestiende-eeuwse anabaptisten geen patent hadden op de eschatologie.

De door de Groningse historicus A. F. Mellink gepubliceerde bronnen over de dopers in Amsterdam in de periode 1531 -1536 maken duidelijk dat de katholieke kerk voor tal van mensen in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw aan religieuze betekenis heeft ingeboet, dat er een grote twijfel bestond aan de functie van de clerici, de betekenis van de sacramenten en het instituut van de katholieke kerk. De aantrekkingskracht die de leer van de dopers heeft uitgeoefend blijkt ook uit het Amsterdamse materiaal uit de periode 1531 -1536, de cruciale jaren voor het Nederlandse doperdom. De gepubliceerde kroniekfragmenten, vonnissen, rekeningen van goederen van terechtgestelde anabaptisten, brieven en de uitgebreide verhoren geven een mooi inzicht in de handel en wandel van de talrijke dopers uit Amsterdam en omgeving. De betekenis van Mellink voor de *Täuferforschung* is evident, zoals niet alleen uit zijn proefschrift en publikaties, maar ook uit zijn reeds verschenen bronnenuitgaven blijkt — en ook nog zal blijken uit zijn nog te verschijnen tweede noordelijke deel van de *Documenta Anabaptistica Neerlandica*. Wie Mellinks ambachtelijke vaardigheden kent, weet dat zijn transcripties betrouwbaar en dat zijn tekstkritische en verklarende noten even sober als verhelderend zijn. De door Mellink gepubliceerde bronnen zullen altijd uitgangspunt blijven voor wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het doperdom. Alleen een zorvuldige studie van oude en nieuwe bronnen kan nieuw licht werpen op de eerste ketterse stroming die in de Nederlanden overging tot de stichting van een eigen kerk. Mellinks bronnenuitgaven onderstrepen diens blijvende betekenis voor het onderzoek naar de 'radicale reformatoren'.

Woorden als degelijk en fundamenteel zijn niet van toepassing op de door I. B. Horst verzamelde opstellen over de religieuze ketterse lieden in de zestiende-eeuwse Nederlanden. De titel van dit boek is misleidend. De titel *The Dutch dissenters* suggereert een tamelijk

overzichtelijk boek over de verschillende zestiende-eeuwse ketterse stromingen, terwijl het boek zelf slechts een thematische benadering van enkele doperse stromingen biedt; David Joris, Hendrik Niclaes en de familisten, franckisten en andere ketterse lieden komen in het geheel niet uit de verf. Het boek is opgesplitst in vier secties: sectie één behandelt de voorgeschiedenis, sectie twee de anabaptisten rond de Munsterse jaren, sectie drie de dopers na het échec van Munster en sectie vier bevat enkele bibliografische bijdragen. Het boek bevat enkele mooie opstellen van enkele Canadese onderzoekers die inderdaad *ad fontes* gaan, respectievelijk van W. O. Packull overeen mogelijke beïnvloeding van de 'vader van het Nederlandse anabaptisme' Melchior Hoffman door de eschatologie van de franciscaan Peter Olivi (1248-1298) en van James M. Stayer over davidjoristen versus menisten. Het zwakste artikel van de bundel is van Helmut Isaak over de zogenaamde sacramentariërs, dat geheel gebaseerd is op sterk verouderde literatuur en geheel voorbijgaat aan de opstellen van Alastair Duke. Wanneer het lidwoord 'the' uit de titel van het boek was weggelaten, dan zou men kunnen concluderen dat een voor specialisten acceptabele bundel opstellen was gepresenteerd. Nu zwalkt de lezer tussen de spiritualistisch ingestelde franciscaan Peter Olivi, David Joris, Bernhard Rothmann en de uiterst willekeurige bibliografische appendices. Reeds elders gepubliceerde artikelen en het gebrek aan samenhang relativeren de waarde van dit boek.

Het proefschrift van G. Morsink is gewijd aan het leven en denken van de hervormingsgezinde pastoor Joannes Anastasius Veluanus alias Jan Gerritsz. Verstege (1519-1570). In de jaren 1544 tot 1550 was hij 'vice-cureyt' in het Gelderse Garderen. In 1550 werd hij wegens ketterse sympathieën gevangen genomen. Na enkele jaren gevangenschap wordt hem de mogelijkheid geboden theologie in Leuven te studeren, maar hij neemt de benen. Na omzwervingen wordt hij predikant in Bacharach in de Palts. Over Anastasius' levensloop is verder niet veel meer bekend. Een belangrijk deel van dit boek bestaat uit een analyse van Anastasius' hoofdwerk *Der leken wechwyser*, de bronnen, de katholieke oppositie en de receptie van het boek in latere eeuwen. In de evaluatie van deze 'godgeleerde die op academisch niveau kan meespreken in de grote godsdienstvragen van zijn dagen' (165) blijkt vooral diens theologische verwantschap met de reformator Heinrich Bullinger, al ontbreken eigen inzichten niet. In de bijlagen worden enkele relevante bronnen uitgegeven.

De waarde van dit proefschrift is gelegen in de zorgvuldige analyse van de geschriften van deze hervormingsgezinde pastoor van de tweede generatie. Anastasius heeft zich van pastoor ontwikkeld tot een gereformeerd prediker, sterk door Bullinger beïnvloed, met een grote deernis over de arme wederdopers en een afkeer van ketterverbranding. De auteur constateert terecht dat Anastasius geen exponent is geweest van de zogenaamde 'nationaal-gereformeerden', die in de vorige eeuw in het leven werden geroepen en in deze eeuw nog door J. Lindeboom werden beschreven. Ook Morsink toont duidelijk aan dat die 'nationaal-gereformeerden' nooit hebben bestaan. Historisch onjuist is de conclusie van de auteur dat Anastasius een bevindelijk theologoog is. Het gebruiken van een term uit de periode van de zeventiende-eeuwse Nadere Reformatie is voor de zestiende eeuw weinig zeggend. Bepaald onhistorisch is ook de opmerking dat er een *communis opinio* bij de protestanten was in de periode dat Anastasius de 'beginselen van de reformatie' bestudeerde (63).

De hier te laat besproken boeken illustreren de in het begin genoemde ontwikkelingen in het onderzoek naar 'das Zeitalter der Glaubensspaltung'. Ook hier moet geconstateerd worden dat termen als het humanisme, het anabaptisme en het calvinisme niet klakkeloos kunnen worden gebruikt. We weten dat de zestiende-eeuwse in de Lage Landen konden kiezen uit vele varianten van het christendom. Over de grote figuren, spiritualisten en leidende dissidenten is veel bekend. De ontwikkeling in bepaalde steden is nauwkeurig beschreven. Hoe theologen

dachten over de *presentia realis* is bekend. Maar als historicus intrigeert mij vooral een man als Henrick Henricxz, 'verkendrijver', die tijdens zijn verhoor in 1535 verklaarde 'dat zedert hij in den bondt geweest is, nyet te biechte noch ten heiligen sacramente en es geweest noch in der kercke omme misse te hooren, noch en gelooft nyet dat God is onder de specie van tbroot als tsel ve geconsacreert is, maer dat God zit an de rechterhant zijns vaders'. Henrick maakt duidelijk dat de katholieke kerk voor hem heeft afgedaan en dat hij zich bij de dopers heeft aangesloten. Waarom Henrick koos voor de anabaptisten en waarom vele andere inwoners van de Lage Landen zich ook bij een ketterse beweging aansloten is vooralsnog niet duidelijk.

W. Bergsma

A. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen-Ronceverte: The Hambleton Press, 1990, xxi + 308 blz., £32,-, ISBN 185285 021 3).

Meer dan twintig jaar geleden vertelde een collega historicus mij, dat hij een lezing had bijgewoond over de vroege reformatie in de Nederlanden. Het was heel interessant geweest, en vooral van de vragen na afloop had hij genoten. Binnen een paar minuten had zich een geanimeerde gedachtenwisseling ontwikkeld over Gnapheus en Grapheus.

Als zo'n discussie fascineert, heeft ze niveau. Daar moeten mensen gezeten hebben met een respectabele kennis van de details. Het is dan ook nuttig en zelfs nodig, Gnapheus en Grapheus van elkaar te kunnen onderscheiden, als je wilt meepraten over de opkomst van de kerkhervorming in deze landen. Maar een dergelijk discussiethema suggereert wel, dat het onderzoek een zo hoge graad van verfijning heeft bereikt, dat het zich kan concentreren op verschillen ter grootte van één letterteken. Zodra wetenschapsbeoefening in dat stadium is getreden, ligt daar waarschijnlijk een aanwijzing in, dat ze toe is aan nieuwe vraagstellingen. Die begonnen toen trouwens al op te duiken. Eén van degenen die ons op nieuwe sporen gezet hebben was Alastair Duke, die in 1969 samen met Kolff zijn eerste artikel over de Nederlandse geschiedenis publiceerde: 'the time of troubles in the county of Holland 1566-67'. Het is in deze bundel opgenomen, als oudste van een reeks opstellen, die ieder voor zich nieuw licht werpen op de twee niet alleen in de titel van dit boek, maar ook in de werkelijkheid zo nauw met elkaar verbonden onderwerpen, reformatie en opstand in de Lage Landen.

Wie zich voor één van die twee interesseert, heeft ongetwijfeld de meeste van deze artikelen al gelezen. Het is dan ook niet erg zinvol ze in een recensie stuk voor stuk samen te vatten. De beide bijdragen die niet eerder gepubliceerd waren onderscheiden zich niet van de overige in aanpak en keuze van onderwerp. Typische Duke-artikelen dus. Maar wat bedoelen we daar dan mee?

Het eerste kenmerk is wel, dat hier inderdaad de nieuwe vragen gesteld worden die de hedendaagse oriëntering van het reformatie-onderzoek bepalen. Het gaat dus niet meer om een soort kerkgeschiedenis, die vooral richtingen wil zien, als kwekerijen van latere denominaties. Het is evenmin begonnen om op de voorgrond tredende figuren, al weet Duke bescheid over Grapheus en Gnapheus, met wie hij kan omgaan als met oude bekenden. Wat Duke vooral zoekt is de authentieke uitdrukking van religieuze overtuigingen. Wat wilden, dachten en zeiden de mensen, die vatbaar bleken voor de nieuwe ideeën? Daaraan verbonden rijzen dan vanzelfde vragen naar de wegen waarlangs deze opvattingen hen bereikten, de herkomst van die denkbeelden, en de maatschappelijke posities die hun aanhangers innamen.

Duke zoekt zijn antwoorden dan het liefst direct in de bronnen. Dat is het tweede kenmerk van